

בין ארץ-ישראל למארוקו הצרפתית 1912-1914

שמעון שורצפוקס

א. חסות צרפתית בארץ-ישראל

לכיבוש מארוקו על-ידי צרפת בשנת 1912 היו השלכות מרחיקות לכת על הסטאטוס של היהודים המארוקאים בארץ-ישראל. כבר בהתחלת 1913 כתב הקונסול הכללי הצרפתי בארץ לשר החוץ שלו: 'ברגע שנודע כאן על ההסכם בין צרפת למעצמות האירופיות בדבר מארוקו, ביקשו מספר גדול של אזרחי האימפריה השריפית, ובמיוחד היהודים, לרשום אותם בקונסוליה הכללית הזאת'. לקונסול הצרפתי לא ניתנו כל הנחיות כיצד לנהוג בנדון, והוא לא ידע אם השלטונות התורכיים יכירו בחסות הצרפתית שתינתן ליוצאי מארוקו. אולם לאור העובדה שהקונסול של ספרד, מעצמה שגם-כן השתלטה על חלק ממארוקו בשנת 1912, מיהר להענות ליוצאי מארוקו שביקשו את חסות ארצו, ובהתחשב בכך שיוצאי מארוקו מרובים היו במספרם בירושלים, רשם הקונסול את אלה מהפונים אליו שלא נרשמו במרשם התושבים התורכי, ויעץ לאחרים להתאזר בסבלנות עד שתיפתר הבעיה בכללותה.¹ ביוני 1913 הגיע מספר היהודים בארץ-ישראל שנהגו מהחסות הצרפתית לאלף נפש, או 260 משפחות, מהן: 43 משפחות יוצאי אלג'יריה, 3 יוצאי תוניסיה, 155 יוצאי מארוקו, 59 מארצות אחרות. יוצאי מארוקו היו אפוא 60 אחוז מכלל היהודים שבחסות צרפת בארץ. בהודיעו על כך, הוסיף הקונסול הצרפתי, כי מספר העולים ממארוקו הולך וגדל מדי יום ביומו, וחלק מהם משתקע בירושלים למספר חודשים או שנים וחלק אחר מתיישב באזורים אחרים בארץ.

לפי הנחתו, כל יוצאי מארוקו המרובים, אשר התיישבו בירושלים לפני שארצם נכבשה בידי הצרפתים ונרשמו במרשם התושבים התורכי, יעברו בבוא הזמן לחסות צרפת.² בין מקבלי החסות הצרפתית החדשים היו לא-מעט מיוצאי מארוקו הספרדית, אשר קיבלו היתר מן הקונסול הספרדי ונרשמו בקונסוליה הצרפתית.³

1 כל התייעוד המשמש יסוד למאמר הזה מצוי בארכיון משרד החוץ הצרפתי. תיעוד זה מתוּק לא בסידרה של הקונסוליה בירושלים אלא בסידרה החדשה של תורכיה, סימן לחשיבות שייחס משרד החוץ לפרשה זו. ראה: AAE, CP, n.s. 135, 133v (17.6.1913).

2 מן הקונסול אל שר החוץ, AAE, CP, n.s. 135, 118r-115r (2.6.1913).

3 שם, 114r-112r (העתק) (28.5.1913).

עצם גידול האוכלוסיה הזאת הביא את הקונסול הצרפתי לשאול עקרונית את שגריר צרפת בקונסטנטינופול, אם להקפיד ולרשום רק את בעלי הדרכון הספרדי שהם ודאי יוצאי מארוקו, או להעלים עין ולרשום גם את אלה שקיבלו דרכון זה בחסד. שכן סגן-הקונסול הספרדי ביפו חילק דרכונים ספרדיים ביד נדיבה, ליוצאי האימפריה האוסטרית ובמיוחד ליוצאי ארצות הבאלקאן.⁴ הקונסול הצרפתי העיר, שלא חסרים בארץ יהודים ללא נתינות שישמחו על שבניהם, בתור בני חסות, ישוחררו מחובת השירות הצבאי. הקונסול היה מודאג מגידול מספר התושבים שזכו לחסות מטעם קונסולים שונים. לפי אומדנו, העניק הקונסול הרוסי את החסות של ארצו לעשרת אלפים איש בקירוב, אוסטריה כינסה תחת חסותה 5-6 אלפים יהודים וגם הקונסול הגרמני עשה מאמץ גדול בכיוון זה, בזמן האחרון. הקונסול הגרמני סיפר לעמיתו הצרפתי, כי קיבל הנחיה המסמיכה אותו להעניק את חסות ארצו לכל המבקשים אותה ויש להם שורשים כלשהם בגרמניה, אפילו ויתרו על אזרחות זאת או איבדוה. ואכן הוא חידש את החסות לטמפלרים, אשר התנתקו מגרמניה לפני זמן רב, והיה בדעתו לעניין בכך את התנועה הציונית, שלא היו חסרים בה דוברי גרמנית. הוא הוסיף, כי גם בתי-ספר, בתי-חולים ובתי-כנסת זכו לחסות הקונסולים השונים. בתי-הספר של כ"ח, למרות האוריינטאציה הצרפתית שלהם, היו מוסדות עות'מאניים, לפי דעתו, ומכל מקום הפעילות של כ"ח בארץ היתה בסימן ירידה. בהשוואה עם יהודי גרמניה, סבלו אחיהם יוצאי מארוקו, שנרשמו זה מקרוב בקונסוליה הצרפתית, מדלות משוועת. היהודים שבחסות צרפת, ובהם א' ענתבי מנהל כ"ח בירושלים, עודדו את הקונסול הצרפתי להעניק את החסות של ארצם לכל בעל דרכון ספרדי שזיהה את עצמו כמארוקאי, בלי לבדוק בציציותיו.

נראה כי ההשפעה ההולכת וגוברת של גרמניה הציקה לקונסול הצרפתי. עם זאת הוא היה ער למצב הכלכלי הקשה של יוצאי מארוקו, אשר היו זקוקים לעזרה כספית, לעזרה רפואית וללימודי צרפתית. הקונסול חשד, שהשלטונות הצרפתיים לא יהיו מוכנים להשקיע כספים במאמץ לשפר את המצב הכלכלי של היהודים.

כדי לפתור את הסבך הזה הגה הקונסול תוכנית לשיפור מצבם של יהודי מארוקו בארץ, שלפיה יופנו למטרה זאת התרומות וההכנסות הרגילות שנאספו במארוקו לטובת קהילת המערבים בארץ. על תוכניתו זו הוא כתב לשר החוץ הצרפתי בשניים ביוני 1913.

ב. תרומות ממארוקו לפיקוח צרפת

לפי הנתונים שאסף, קבע הקונסול, כי בשנים טובות מגיעים כ-70,000 פראנקים צרפתיים מצפון-אפריקה (מארוקו, אלג'יריה ותוניסיה) למערבים בארץ. מסכום זה

⁴ ייתכן שסגן-הקונסול הספרדי הקל עם היהודים הספרדים (דוברי ספרדית), יוצאי ארצות הבאלקאן.

מקבלים המערבים בירושלים ישירות כ-25,000 פראנק, העדה הספרדית אוספת שם כ-20,000 פראנק ויש לשער כי הקהילות של המערבים בטבריה, בצפת ובחברון מקבלות 8-10 אלפים פראנק כל אחת. הקונסול ציין, כי הסכום הזה חשוב, לאחר ניכוי של 25 עד 40 אחוזים בעבור ה'מקבץ', כלשונו, כלומר השד"ר. ומכאן המסקנה, כי בצפון-אפריקה נאספים למען הארץ 93,000 עד 116,000 פראנקים בשנה. לדעת הקונסול, אין זה מצב רצוי, משום שהכסף מגיע לפעמים לגורמים זרים ואף עוינים למדיניות הצרפתית, ומכל מקום גורמים שאינם תחת השגחתה של צרפת ואינם מביאים לה תועלת.⁵

הקונסול הציע לתקן את המשגה הזו ולהוציא את הכספים האלה בהתאם לאינטרס הצרפתי. לפי הצעתו, יש לאסור לחלוטין כל מגבית שלא באישור ובהרשאה של השלטונות במארוקו, באלג'יריה ובתוניסיה, ויש לחייב את השד"רים לקבל רשיון מהשלטונות, שיאשר כי כספי התרומות מיועדים ליהודים מערבים שעלו לארץ ונרשמו בקונסוליה הצרפתית. כדי לפקח על הוצאת הכספים בארץ, הציע הקונסול להקים בירושלים ועד של יהודים צרפתיים (Comité d'Israélites Français), שיתפוס את מקומו של ועד עדת המערבים, שהיה קיים באותו זמן, וייעץ לקונסול למי להתיר לארגן מגבית בצפון-אפריקה. במקביל יתבקשו הרבנים בצפון-אפריקה שלא לשלוח את כספי קופות הצדקה שבכתי-הכנסת בקהילותיהם, שנועדו ליהודי ארץ-הקודש, לרב הראשי של העדה המערבית בארץ, אלא למסור אותם לידי השלטון הצרפתי בצפון-אפריקה. השלטונות ישלחו את הכספים באמצעות הקונסול הכללי בארץ-ישראל לוועד המוצע או לרב הראשי, וכך יהיה אפשר לדאוג לצרכים החומריים והמוסריים של בני החסות החדשים.

בשלב ראשון, הציע הקונסול, להקים מרפאה או חדר-חולים, כיוון שבית-החולים המשותף של הספרדים והמערבים היה במצב כה עלוב, שרק העניים ביותר פנו אליו. ואילו לבית-החולים הצרפתי לא נזקקו היהודים, בגלל הקנאות הדתית שהיתה רווחת בירושלים, אלא דרשו בית-חולים יהודי, ששומרים בו על הכשרות, גם אם רמתו הרפואית תהיה נמוכה במקצת. הרבנים והציונים היו תמימי-דעים בעניין זה. הקונסול גם הכין הצעות תקציב למוסד הזה (בפראנקים צרפתיים):

מינימום	מאקסימום	
1,500	2,000	דמי שכירות למעון
1,200	1,500	משכורות לשָׁרְתִים
3,000	4,000	תרופות (לשנה)
1,200	1,500	רכישת כלים ומכשירים
1,000	1,000	הוצאות ראשוניות שונות
<hr/>	<hr/>	
7,900	10,000	

5 הקונסול מפרט גם-כן את רכוש העדה המערבית בירושלים וקובע, כי ערכו אינו רב.

תקציב זה לא כלל משכורות לאחים ולרופא. הקונסול הציע לשריין 2,400 פראנקים כשכר לאחים, ואילו כרופא הוא הציע להעסיק את ד"ר אבו־שדיד, יוצא אלג'יריה,⁶ שיהיה מוכן להתנדב לתפקיד זה ללא תשלום, למשך כמה שנים לפחות. לדעת הקונסול אפשר יהיה להשיג בקלות את המימון הדרוש להקמת מוסד זה, אם יגיסו המושלים הצרפתיים את הסכמת הרבנות בצפון־אפריקה לייעד למפעל הזה את הכספים הנאספים שם. איסוף של 12-13 אלפי פראנקים בשנה לא צריך להוות בעיה. אין להבין תוכמת גראנדיזוית ומפוקפקת זאת של הקונסול הצרפתי ואת להיטותו להיטיב עם היהודים, אלא על רקע התסיסה שגברה והלכה באותו זמן בין צרפת לגרמניה וגררה אותן כעבור שנה למלחמת־העולם הראשונה. שהרי קודם לכן השליכה הקונסוליה הצרפתית בארץ את יהבה על המוסדות הנוצריים ולא הגישה אפילו עזרה מזערית לבתי־הספר של כ"ח.

בפאריס דנו ברצינות בהצעות הקונסול. משרד החוץ הצרפתי כתב למפקד הכוחות הצרפתיים במארוקו (ואולי במקביל גם למפקדים בתוניסיה ובאלג'יריה), הגנרל ליאוטיי (Lyautey), ששימש גם בתור מושל מארוקו מטעם צרפת, וביקש ממנו לחקור בעניין. ליאוטיי, אשר גם קיבל העתק ממכתב הקונסול הכללי הצרפתי בירושלים, הורה מיד למזכירות הממשלה המארוקאית לבדוק את האפשרות להפנות את כספי המגביות היהודיות במארוקו, תוך הסכמה עם ראשי הקהילות היהודיות בה, למטרה החדשה. בהתאם לכך, נשלח ב־9 בפברואר 1914 חוזר למפקדים האזוריים, לקונסולים ולסגני־הקונסולים הצרפתיים במארוקו, ובו בקשה להשפיע על ראשי הקהילות היהודיות שישכימו לארגון מחדש של תמיכתם בבני עדתם בארץ־ישראל. בחוזר הודגש, כי דרך־פעולה זו תביא להגדלת כספי הסיוע, כתוצאה מביטול שכר הטירחה של השד"רים, וכי הממשל הצרפתי יהיה מוכן להעביר תרומות אלה לירושלים, לשם חלוקתן שם. כמו כן ביקש ליאוטיי לקבל מידע נוסף בדבר גובה הסכומים הנאספים למען ארץ־ישראל במארוקו.⁷

הפקידות הצרפתית במארוקו החלה לפעול. בקשת המושל 'לבדוק' את העניין הפכה בנקל להיות פקודה מבחינתה. הפקידות באה במגע עם ראשי הקהילה היהודית, ואלה הודיעו על התוכנית החדשה לבני־עדתם בארץ. נראה כי רבני טבריה היו ראשונים ששמעו על התוכנית החדשה, ממכתב שקיבלו ב' בניסן תרע"ד (6 באפריל 1914) מאת נציגם הרב משה חי אליקים.⁸ מכתב זה אישר מכתב קודם שהגיע אליהם בשבוע לפני־כן מאת שליחם במזאגאן. שני המכתבים מסרו, כי נציג השלטונות הצרפתיים קרא לאסיפה של ראשי הקהילות היהודיות והודיעם, כי

6 תותנו של איתמר בן־אב"י.

7 העתק החוזר, עם מכתבו של ליאוטיי לשר החוץ — שם, 257r-258r.

8 שמו מופיע בתעתיק צרפתי: Moïse He Elekim, ואולי הוא שלוח טבריה משה מאיר אליקים, שהגיע לצפון־אפריקה בשנת 1912 (ראה: ע' אבישר, ספר טבריה, ירושלים תשל"ג, עמ' 192), ואפשר שלאחר מחלה שינה את שמו למשה חי אליקים.

המושל החליט לאסור במארוקו את פעולת השד"רים הבאים מן הארץ, עקב ההוצאות הגדולות ושכר הטירח שהם דורשים. להבא יוטל על כל קהילה במארוקו לארגן את המגבית ולשלוח את הכספים לקונסוליה הצרפתית בירושלים באמצעות השלטונות הצרפתיים.

רבני טבריה הגיבו בו ביום וכתבו לדיין יצחק נידם⁹ על התנגדותם המוחלטת לצעד המוצע. הם ציינו, כי השד"רים מקבלים רק 20 אחוז מהסכום שהם אוספים, ולא 40 אחוז, ולולא השתתפותם הנמרצת במגבית לא היו מצליחים לאסוף אפילו עשירית מהסכומים הנאספים עכשיו, כי השד"רים יודעים לעורר רגשי רחמים לטובת עניי ארץ-ישראל. נוסף לכך, בעיר כמו פאס יש לפעול כמה חודשים כדי לאסוף את התרומות, ומי יעשה זאת אם לא השד"ר? ביטול השיטה הישנה תגרום לפיזור עדת המערכים בארץ, לחיסול מוסדותיהם ולאווירת נכאים בבתי-הכנסת שלהם. יש הכרח להסביר את המצב לגנרל, מפקד פאס, וכמו-כן למושל. בסוף מכתבם מביעים רבני טבריה את בטחונם, כי שום יהודי מארוקאי לא יהיה מוכן לתמוך בעיוות זה, כיוון שאהבת ארץ-ישראל חקוקה בלבותיהם ובנשמותיהם, והם לא ירצו לבטל את סיבובי השד"רים.

משאלה זו של רבני טבריה, על אף ניסוחה הנחרץ, רומזת לשיתוף-פעולה כלשהו שהיה קיים בעניין זה בין השלטונות הצרפתיים לכמה מראשי הקהילות במארוקו. והראיה לכך — שמכתב הרבנים נמסר לשלטונות, בתרגום צרפתי משובש למדי של המתורגמן אברהם נידם החתום עליו.¹⁰

הפקידות הצרפתית במארוקו המשיכה לגלגל את הרעיון והמציאה את הנתונים שביקש מהם המושל. ב-20 ביולי 1914 השיב ליאוטיי לשר החוץ הצרפתי, כי לפי הנתונים שנמסרו לו, מתארגנות במארוקו כמה מגביות יהודיות בכל שנה, לטובת עדות המערכים שכירושלים ושבערים אחרות. השד"רים מארץ-ישראל נשלחים על-ידי כולל (Comité) המערכים, כולל הספרדים, כולל החסידים וועדים של טבריה, יפו¹¹ וחברון. כמעט בלתי אפשרי לדעת בדיוק, מהו גובה הסכומים הנאספים. על-פי המידע שבידי המושל נתרמים בכל שנה הסכומים הבאים (בדורו חאסני):¹² פאס — 800, קאזאבלאנקה — 300, מוגאדור — 400, מאזאגאן — 1,000, מראכש — 400. הסכומים האלה עשויים להשתנות משנה לשנה, ולפעמים מתווספות להם תרומות חד-פעמיות לטובת הקדש כלשהו, המסתכמות בסכומים נכבדים.

באשר למדי הטירח שגובים השד"רים, כותב ליאוטיי, מודים היהודים במארוקו כי מעורבותם עולה ביוקר וכי יש שהם גובים עד מחצית מסך-הכל התרומות כתשלום

9 אולי הכוונה לשיח' (ולא לדיין) יצחק נידם. תצלום שלו יחד עם בנו, המתורגמן אברהם נידם (ראה להלן, הערה 10) — ראה: ד' עובדיה, פאס וחכמיה, ירושלים 1970, בין העמודים 78-79.

10 מכתבם המתורגם של הרבנים, ללא פירוט שמותיהם, מצורף כנספח אל המכתב של ליאוטיי לשר החוץ (שם, 254f-256r). התרגום, שאינו מדויק ביותר, נעשה בידי המתורגמן אברהם נידם.

11 איזכור יפו בהקשר זה מתמיה קצת, ואולי זו טעות וצריך להיות צפת.

12 דורו חאסני — מטבע מארוקאי באותו זמן, השווה בערך 5 פראנקים צרפתיים.



הגנרל ליאוטיי
מושל מארוקו

בעבור שירותיהם. אין ספק כי 'תשלומים' אלה לשד"רים הורידו את קרנם בעיני רבים, אולם יש לזכור כי בתור שלוחים של ערי-הקודש אונפת אותם קדושה מסוימת וכמורכך יש בידם להבטיח ברכה מן השמים, לכן ראשי הקהילות המבוגרים יותר מתנגדים לכל שינוי של ההסדר הקיים, כי הם משוכנעים שהשינוי יגרור ירידה חריפה בהכנסות מתרומות. ואילו הצעירים מסכימים בהחלט לריכוז התרומות באמצעות ועדים מקומיים, שימסרו את הכספים לשלטונות כדי להעבירם לידי היהודים העניים בארץ-ישראל, קובע ליאוטיי. אך הוא מוסיף, כי הדרך החדשה נדונה לכישלון, אם הרבנים הראשיים בארץ-ישראל ימשיכו לשגר את שלוחיהם למארוקו, שכן, הועדים המתוכננים לא יוכלו לעמוד בהתחרות הזאת וללא שיתוף-פעולה מירושלים כמעט לא יהיה אפשר לפעול. כל היהודים המארוקאים שדובר איתם בעניין זה — הן התומכים בשינוי והן השוללים אותו — תמימי-דעים, כי השינוי צריך לבוא מארץ-ישראל ומסרבים לנקוט פעולה חד-צדדית. רק הקונסול הצרפתי בירושלים יוכל לפעול: עליו לבוא בדברים עם הרבנים המערביים. ברור אפוא, כי ליאוטיי לא רצה להיכנס לעימות עם ראשי הקהילות היהודיות במארוקו, ולכן השיב: אם הקונסול בירושלים רוצה שינוי יבצע זאת בעצמו. המושל הוסיף נופך של אירוניה באומר, כי הוא בטוח שהקונסול דן על הצעתו עם הרבנים הנוגעים בדבר, קודם שכתב לשר שלו. אבל עליו להעיר, כי יהודי אחד מפאס קיבל מכתב התנגדות חריף מאת חמישה רבני טבריה, והמושל מצרף אל תשובתו לשר את תרגום מכתבם, מבלי לנקוט עמדה, בהשאירו את החלטה לשר.

ב-6 באוגוסט, שבועיים לאחר מכתבו של ליאוטיי, הודיע קונסול צרפת בירושלים לשר שלו, כי עקב הגיוס התורכי עליו לדאוג לאינטרסים הצרפתיים בארץ-ישראל שתהיה מעתה ארץ עוינת. הוא הוסיף, כי את ייצוג האינטרסים הצרפתיים אי אפשר למסור לקונסול ארצות-הברית, כי הוא כומר פרוטסטנטי וסגנו הוא יהודי. הקונסול הצרפתי הציע לפנות בנדון אל עמיתו הספרדי.¹³

כך נקטעה התוכנית באיבה, מלחמת-העולם שפרצה מנעה מיהודי מארוקו בארץ להיות מעין כדור בתחרות הפוליטית שבין גרמניה לצרפת.